

Josip Užarević

RUSKA KNJIŽEVNOST
od 11. do 21. stoljeća

Zagreb, 2020.

disput

SADRŽAJ

UVODNA RIJEČ	11
11. i 12. STOLJEĆE	
ILARIONOVO SLOVO O ZAKONU I MILOSTI I SLOVO O VOJNI IGOREVOJ U KONTEKSTU KNJIŽEVNOSTI KIJEVSKJE RÛSI	17
14. i 15. STOLJEĆE	
ZADONŠTINA (Patos kontinuiteta i projekt centralizacije)	47
16. STOLJEĆE	
CAREVA KNJIŽEVNOST (Ivan Groznoj i njegove poslanice)	73
17. STOLJEĆE	
ŽITIJE PROTOPOPA AVVAKUMA I KNJIŽEVNOST 17. STOLJEĆA	107
18. STOLJEĆE	
GAVRILA DERŽAVIN I NJEGOVA ODA BOG U KONTEKSTU RUSKE KNJIŽEVNOSTI 18. STOLJEĆA	175
19. STOLJEĆE	
UVOD U KNJIŽEVNOST 19. STOLJEĆA	231
STATUS JEZIKA U PJESNIŠTVU ROMANTIZMA (Preradović, Žukovskij, Batjuškov, Tjutčev)	243

ALEKSANDR SERGEEVIČ PUŠKIN	259
Aleksandr Puškin i ruska književnost	259
Roman u stihovima <i>Evgenij Onegin</i>	274
Lotmanovi komentari <i>Evgenija Onegina</i>	276
Prpić, Slamnig i Onegin (O hrvatskim prijevodima <i>Evgenija Onegina</i>)	285
Drama <i>Boris Godunov</i>	287
Poema <i>Bakreni konjanik</i>	288
Pjesma <i>Spomenik</i>	289
MIHAIL JUR'EVICH LERMONTOV	293
Život i stvaralaštvo Mihaila Lermontova	293
“Nadživio sam svoju zvijezdu” (Problem Ja u lirici Mihaila Lermontova)	295
Uzajamno sanjanje	312
Pjesma <i>Jedro</i>	321
NIKOLAJ VASIL'EVICH GOGOL'	323
Smijeh i strah	323
Nikolaj Gogol' u hrvatskoj rusistici	327
ALEKSANDR IVANOVIČ GERCEN	351
<i>Prošlost i razmišljanja</i> Aleksandra Gercena	351
IVAN ALEKSANDROVIČ GONČAROV	353
<i>Oblomov</i> Ivana Gončarova	353
NIKOLAJ ALEKSEEVICH NEKRASOV	357
Život i stvaralaštvo Nikolaja Nekrasova	357
Poema-simfonija <i>Tko u Rusi dobro živi</i>	359
IVAN SERGEEVIČ TURGENEV	361
Crtice i pripovijetke: <i>Lovčevi zapisi</i>	361
Roman <i>Plemičko gnijezdo</i>	362
Roman <i>Očevi i djeca</i>	364
FĚDOR MIHAJLOVIČ DOSTOEVSKIJ	367
Dostoevskij u međuratnim hrvatskim književnim časopisima (1917-1945)	367

Poetika antinomija: <i>Braća Karamazovi</i> i <i>Kritika čistoga uma</i>	391
<i>Veliki inkvizitor</i> ili o mogućnosti kršćanske samokritike	395
LEV NIKOLAEVIČ TOLSTOJ	407
Presvlačenje Anne (O Pranjićevu prijevodu <i>Anne Karenine</i>)	407
NIKOLAJ SEMĚNOVIČ LESKOV	417
<i>Začarani putnik</i> Nikolaja Leskova	417
TOMO MARETIĆ I RUSKA KNJIŽEVNOST 19. STOLJEĆA	419

20. STOLJEĆE

UVOD U KNJIŽEVNOST 20. STOLJEĆA	441
ANDREJ BELYJ	459
<i>Pepeo</i> Andreja Beloga	459
ALEKSANDR ALEKSANDROVIČ BLOK	461
Život i stvaralaštvo Aleksandra Bloka	461
Pjesma <i>Neznanka</i>	463
Lirsko Ja kao Krist u pjesništvu Aleksandra Bloka i Borisa Pasternaka	465
PAVEL ALEKSANDROVIČ FLORENSKIJ	471
Pavel Florenskij i Osip Mandelštam	471
ANNA ANDREEVNA AHMATOVA	485
Život i stvaralaštvo Anne Ahmatove	485
Treće oči ili o granicama vizualnosti	487
OSIP ÈMIL'EVVIČ MANDELŠTAM	495
Život i stvaralaštvo Osipa Mandelštama	495
Pjesnička knjiga <i>Kamen</i>	501
Pjesnička knjiga <i>Tristia</i>	502
Zrcalna kompozicija	503
BORIS LEONIDOVIČ PASTERNAK	513
Jedan život – dvije autobiografije (Problem genija u autobiografskoj prozi Borisa Pasternaka)	513
Žensko načelo u lirici Borisa Pasternaka	520

Pasternakova lirska kamuflaža	534
San, java, uzajamno sanjanje (Pjesma <i>San</i> Borisa Pasternaka)	538
Pjesnička knjiga <i>Sestra moja – život</i>	545
Roman <i>Doktor Živago</i>	546
MARINA IVANOVNA CVETAJEVA	549
Lirika Marine Cvetaeve	549
SERGEJ ALEKSANDROVIČ ESENIN	579
Lirika Sergeja Esenina	579
Drvo i čelik (O pjesničkome subjektu Eseninove lirike)	585
Analiza jednoga prepjeva: "Čuju radunicu Bož'ju..."	603
Pjesma <i>Ispovijed mangupa</i>	608
NIKOLAJ ALEKSEVIČ ZABOLOCKIJ	611
Život i stvaralaštvo Nikolaja Zabolockoga	611
Nikolaj Zabolockij i njegov svemir (<i>Kad se u daljini ugasi svjetlost danja</i> : interpretacija)	612
Svijet nad svijetom (Problem "dvaju svjetova" u lirici Nikolaja Zabolockoga)	620
<i>Biblija</i> i Krist u lirici Nikolaja Zabolockoga	634
Glazba sfera (O pjesmi <i>Beethoven</i>)	652
GOSPODARI VREMENSKIH PRSTENOVA (Broj i događaj kao kalendarska načela u književnosti)	661

21. STOLJEĆE

UVOD U KNJIŽEVNOST 21. STOLJEĆA	681
JURIJ VITAL'EVIC MAMLEEV	687
Metafizika jela u romanu <i>Tumarala</i> (<i>Šatuny</i>)	687
LJUDMILA STEFANOVNA PETRUŠEVSKAJA	697
Drugo dno (O prozi i pjesništvu Ljudmile Petruševske)	697
LJUDMILA EVGEN'EVNA ULICKAJA	709
Ideja tijela i <i>Slučaj Kukockoga</i> Ljudmile Ulicke	709

ZAKLJUČNA RIJEČ	721
LITERATURA	729
KAZALO POJMOVA	771
KAZALO ANALIZIRANIH ILI SPOMENUTIH DJELA	807
KAZALO IMENA	833
NAPOMENA O PRIJAŠNJIM IZDANJIMA RASPRAVA U POJEDINIM POGLAVLJIMA	859
NAPOMENA O TRANSLITERACIJI I IZGOVORU RUSKIH GLASOVA	863

UVODNA RIJEČ

1. Metodologijske napomene

Knjiga *Ruska književnost od 11. do 21. stoljeća* nije zbornik rasprava i eseja, ali nije ni povijest ruske književnosti u uobičajenom smislu termina “povijest”. Riječ je o svojevrsnu vremenski složenu mozaiku (ili kolažu) koji je rezultat višedesetljetnoga, zapravo cjeloživotnoga proučavanja ruske književnosti. Premda je građa u knjizi raspoređena kronologijski – od 11. do 21. stoljeća – ne može se govoriti o *povijesti nacionalne književnosti*, ako se pod tim razumije kontinuiran prikaz uzajamno povezanih (uvjetovanih) književno-razvojnih fenomena u vremenu – autōrā, djelā, časopisa, književnih udruga, izdavača, kulturno-društvenih pojava, stilskih formacija, poetičkih načela, postupaka i funkcija. Nije dakle riječ o izlaganju cjelovite *prispovijesti* koju podrazumijeva sam termin *povijest*. Složimo li se pritom s ruskim književnim povjesničarom Nikolajem Savvičem Tihonravovom da povijest književnosti ne može biti zbornik estetičkih analiza izabranih pisaca odnosno djela, nego da ona treba objašnjavati “povijesni tijek književnosti”, ova se knjiga zasigurno ne uklapa u tradicionalno shvaćen žanr “povijest književnosti”. Moja je metodologija zapravo suprotna jer u prvi plan ne stavlja *povijesni tijek*, tj. ne promatra *tekstove u vremenu*, nego ističe *primat teksta* i shvaća *vrijeme kao element teksta*.¹

¹ Odnos teksta i vremena, baš kao i odnos teksta i prostora, može biti četverostruk: 1) tekst u vremenu-prostoru, 2) vrijeme-prostor u tekstu, 3) vrijeme-prostor teksta, 4) tekst vremena-prostora (usp. Užarević 2002: 164). U prvome slučaju govorimo o tradicionalnoj povijesti književnosti, jer smještamo tekst u neki vremenski kontekst (slijed), a vrijeme je pritom mišljeno kao nešto izvan-tekstno. Drugi je slučaj obrnut: vrijeme je shvaćeno kao element teksta, tj. kao “građa” ili konceptualizacija koja tekstu služi da bi izgradio svoj *svijet*. Treći slučaj shvaća vrijeme i prostor kao “tijelo” teksta ili kao njegovu “fiziologiju”; to znači da tekst kao tekst ima *svoje* vrijeme (trajanje, vremensku protežnost) i *svoj* prostor (fizičku veličinu, rasprostiranje). Četvrti je slučaj najapstraktniji: samo vrijeme i sâm prostor mogu se – s obzirom na svoju uređenost ili strukturiranost – smatrati “tekstom” (termin “tekst” tu je shvaćen u proširenome, semiotičkome značenju; npr. “Peterburški tekst”, povijest nekoga naroda kao tekst).

Logičko-teorijsku osnovu takva gledanja čini ova postavka: književnost, a to znači i povijest književnosti, ne čine u prvome redu imena (autori), nego djela, baš kao što ju u bitnome smislu ne određuju ni društvene i ekonomske okolnosti, ni političke prilike, ni sâm jezik koji je inače s književnošću najintimnije povezan. Stvar je naime u tome da je autorov život (karakter, navike, iskustvo itd.), baš kao i sve sastavnice izvantekstnoga svijeta, samo *građa* koja se “prevodi” ili uklapa u jezičnu strukturu umjetničkoga teksta. To pak znači: tek se *preko djela/tekstova* – kao konačnih modela beskonačnoga svijeta (Jurij Lotman) – formira ono što nazivamo književnošću u aksiologijskome, povijesnome, teorijskome i svakome drugome smislu. Ista logika, kao što je rečeno, vrijedi i za instituciju autora: djelo logički i stvarno prethodi autoru, jer bez djela nema autora. To s jedne strane znači da je autor bez djela čista potencija, tj. nešto neaktualizirano pa u tome smislu nepostojeće, a s druge da je autor “oruđe” djela, da se rađa zajedno s djelom i da je zapravo njegov rezultat (plod). Djelo dakle uspostavlja i legitimizira autora kao autora, a ne obrnuto.

Književna su djela *svijene* prostorne, vremenske i smisaone strukture od kojih se svaka može i treba promatrati kao mikromodel sveukupnoga vremena – kako prošlosti i sadašnjosti tako i budućnosti. Zato se legitimnim čini pokušaj da se zaobiđe (ili nadiđe?) ideja teleologijske književne povijesti gdje je *sadašnjost* shvaćena kao neka vrsta cilja kojemu vodi (ili možda čak teži) svekolika prošlost (takva se koncepcija književne povijesti razaznaje u radovima Dmitrija Lihačeva), ali isto tako i otvorene, neteleologijske smjene “stilskih formacija” gdje se književna povijest pokazuje kao neka vrsta loše beskonačnosti (takvu koncepciju razaznajemo u Aleksandra Flakera).

U skladu s idejom koju pokušavam prezentirati u ovoj knjizi, književni su tekstovi svojevrsni “kvanti”, energetska zgusnuća koja razbijaju književnopovijesni kontinuum, pa bi se njihovo historiografsko proučavanje moglo označiti kao “kvantna historiografija”. Riječ je o slaganju vremenskoga mozaika (ili kolaža) u kojem se pojedinim djelima odnosno njihovim analizama pridružuju, u svojstvu pozadine, odgovarajuća razdoblja (*stoljeća*) ruske književnosti i kulture, ali kategorije kao što su *stilske formacije*, *književna razdoblja* ili *stoljeća* nisu pritom mišljene kao nadređene ili uokvirujuće u odnosu na analizirana djela. Naprotiv: premda je pojedinačni jezičnoumjetnički tekst uvijek uklopljen u neki društveni i prirodni vremensko-prostorni kontekst (okoliš), on – kao umjetnička struktura – kvalitativno nadilazi vremensko-prostorne okolnosti ili uvjete svojega nastanka. Drugim riječima, jezičnoumjetnička konceptualizacija vremena, shvaćena kao vrijeme u tekstu, na svoj način transcendira povijesnu (historiografsku) perspektivu koja tekstove uklapa u neku opću ili širu – lokalnu, nacionalnu, svjetsku – povijest.

Književnu je povijest moguće smisljeno koncipirati i kao “povijesnu poetiku”, odnosno kao proučavanje povijesnih mijena umjetničkih oblika, postupaka ili sredstava na korpusu neke nacionalne književnosti, npr. evoluciju lirskoga pej-

zaža, transformacije metafora, simbola, alegorija, umjetničku uporabu glagolskih vremena... Povijesna poetika ima tu prednost da je “induktivna”, tj. da polazi od realnoga materijala, a ne od unaprijed zadanih, apriornih, deduktivno mišljenih premisa. Iako moguća i poželjna, tako koncipirana povijest književnosti stvar je budućnosti.² Usto je takva metodologija bitno različita od ove koju nudim u *Ruskoj književnosti od 11. do 21. stoljeća*. Stvar je u tome da povijesna poetika promatra književne forme kao svojevrsne formule, ustaljene oblike koji su relativno neovisni o sadržaju (slično frazemima u govornome jeziku), dok ja u knjizi polazim od *pojedinačnosti (unikatnosti)* književnih tekstova; pritom je, dakako, “pojedinačnost” u isto vrijeme i “model svijeta” za koji vrijedi Tjutčevljev stih iz pjesme “Sjene se plavičaste ispremišashe...” (“Teni sizye smesiliš...”, 1835): “Sve je u meni i ja u svemu”. Po tome shvaćanju djelo interiorizira (pounutruje), čini umjetničkim samo već spominjane izvanknjiževne činjenice (autorovu osobnost, nacionalni jezik, prostorno-vremenski kontekst, društvene prilike) nego i same zakone književno-povijesnoga razvitka.

Metodika proučavanja jezičnoumjetničkih tekstova, u skladu s rečenim, polazi od njihove strukturno-semantičke autonomnosti, što omogućuje da s istim povjerenjem istražujemo svjetotvorna načela i postupke u *Slovu o Zakonu i Milosti* mitropolita Ilariona (11. stoljeće) i u *Lavru* Evgenija Vodolazkina (21. stoljeće). Prihvatanjem superiornosti i unutarnje suvislosti umjetničkih tekstova, njihove dinamike, energije, začudnosti, unikatnosti maksimalno se izbjegava istraživačevo podvrgavanje znanstvenim ideologijama i modama. Pritom recipijentovo-istraživačevo ulaženje u djelo *izvana* nije za život djela samo nužno, nego je isto tako stimulativno, plodonosno.

2. Tehničke napomene

S obzirom na to da su nastajali u vremenskome rasponu od gotovo četrdeset godina, tekstovi koji su ušli u knjigu djelomično su prerađeni i prilagođeni novoj svrsi. Znatan dio njih prvotno je pisan na ruskome jeziku za međunarodnu slavističku publiku. Dio je pak nastajao u fazi kad se ideja knjige već bila počela ostvarivati: to se poglavito tiče razdoblja do 19. stoljeća. U tim je dijelovima knjige “historio-

² Davašnja mi je ideja da napišem povijest ruske lirike s motrišta metamorfoza (evolucije?) lirskoga Ja u toj lirici. Taj bi posao olakšavala činjenica da u ruskoj pisanoj književnosti nije bilo lirskoga pjesništva (kao ni stiha) sve do sredine 17. stoljeća. Dalje bi trebalo proučiti lirske opuse reprezentativnih pjesnika 18. i 19. stoljeća (sveukupno njih sedamdesetak) i prikazati što se u tim opusima događalo s lirskim Ja. Istraživačka bi se metodologija mogla zasnivati upravo na idejama “povijesne poetike” (u smislu Aleksandra Veselovskoga) koja se bavi povijesnim metamorfozama književnih oblika. Tako bi se, uvjeren sam, dobio relevantan uvid u jedan aspekt duhovnoga reljefa i ruske književnosti i sveukupne kulture odnosno mentalne strukture ruskoga naroda.

grafsko načelo” izgradnje knjige izraženije nego u prikazu 19, 20. i 21. stoljeća (pod “historiografskim načelom” imam na umu obilniju eksplikaciju *kontĕkstā* – i književnih i izvanknjiževnih – u kojima su nastajali pojedini analizirani tekstovi). Kako bih i u posljednjim dijelovima knjige sačuvao taj moment “povijesnosti”, dodavao sam im pregledne uvode.

Za svako pojedino razdoblje ruske književnosti nastojao sam prikazati, makar ugrubo, doprinos hrvatske rusistike njihovu istraživanju. U taj sklop ulaze i relativno iscrpni popisi prevoditelja i prevođenih autora – što se osobito tiče 19, 20. i 21. stoljeća kad je prevođenje s ruskoga bilo krenulo i razgranavalo se. Registriranjem prevoditelja i prevođenika s jedne se strane obogaćuje znanje o ruskoj književnosti, a s druge se daje uvid u stanje domaće – hrvatske – književnosti i kulture, jer prevođenje je zapravo dio kulture primatelja, a nije samo i nije toliko indikator stanja u kulturi davatelja.

Rad na knjizi iziskivao je dugotrajan i mukotrpan napor i za mene i za moju okolinu. Hvala mojoj obitelji – Lauri, Ivanu i Filipu – na strpljivosti i snošljivosti (zbog stana zatrpana knjigama i papirima), a ista doza zahvalnosti ide na račun strpljivosti i ohrabrujućih poticaja Josipa Pandurića i njegova Disputa, kao i recenzentica – Žive Benčić i Jasmine Vojvodić.

Zagreb, 11. svibnja 2020.

11. i 12. stoljeće

ILARIONOVO SLOVO O ZAKONU I MILOSTI I SLOVO O VOJNI IGOREVOJ U KONTEKSTU KNJIŽEVNOSTI KIJEVSKE RÛSI³

1. Istočni Slaveni: pokrštavanje i opismenjavanje

Počeci književnosti istočnoslavenskih naroda – Ukrajinaca, Bjelorusa i Rusa – nerazdvojno su povezani s kristijanizacijom Kijevske Rûsi u posljednjoj četvrtini 10. stoljeća: kao godina pokrštavanja uzima se 988. Nije se teško složiti s književnim povjesničarima kada tvrde da je jedan od uvjeta za prihvaćanje i širenje kršćanstva među Istočnim Slavenima bilo opismenjavanje stanovništva i prevođenje liturgijskih tekstova na staroruski književni jezik. Tako je upravo kršćanstvo po cijelome slavenskome svijetu donijelo i pismenost i književnost shvaćenu kao umjetničku pisanu riječ. Ono je istodobno značilo i kvalitativnu kulturno-svjetonazorsku promjenu – od neznabožačkoga usmenoga narodnoga stvaralaštva (mitologije, folklora, patrijarhalno-rodovskoga društvenoga ustroja) prema pismenoj kulturi kršćanskoga feudalnoga srednjovjekovlja. To znači da je Kijevska Rûs gotovo istodobno doživjela feudalizaciju, podržavljenje i kristijanizaciju. Pritom je kršćanstvo odigralo ulogu ideologijske osnove staroruske državnosti.

³ Slijedeći Milenka Popovića i Rajisu Trostinsku, oblik *Rûs* razumijem kao imenicu ženskoga roda *i*-deklinacije koja u genitivu (i drugim padežima) ima *Rûsi*. Ovdje se dakle *Rûs* – *Rûsi* ponaša kao *vlás* – *vlâsi*, *slúz* – *slûzi* (Popović i Trostinska 2013: 196). Tim se primjerima mogu – i morfološki i naglasno – pridružiti i drugi: *bit* – *biti*, *bol* – *boli*, *cijev* – *cijevi*, *ćud* – *ćudi*, *dob* – *dobi*, *draž* – *draži*, *glad* – *gladi*, *grud* – *grudi*, *hrid* – *hridi*, *kap* – *kapi*, *klijet* – *klijeti*, *klup* – *klupi*, *kob* – *kobi*, *maz* – *mazi*, *mjed* – *mjedi*, *nit* – *niti*, *skrb* – *skrbi*, *slast* – *slasti*, *splav* – *splavi*, *strast* – *strasti*, *svijest* – *svijesti*, *tvar* – *tvari*, *vijest* – *vijesti*, *vlast* – *vlasti*, *zvijer* – *zvijeri*, *žeđ* – *žeđi*, *žuč* – *žuč*i. O oblicima *Rus* i *Rossija* Vladimir Dal' kaže u svojem *Objasnidbenome rječniku živoga ruskoga jezika* (pod natuknicom *rusak*): “U davnini se pisalo *Pravda Ruskaja*; tek nas je Poljska prozvala *Rossiej*, *rossijanami*, *rossijskimi*, po latinskome pravopisanju, a mi smo to preuzeli, prenijeli u svoju ćirilicu te pišemo *ruskij*” (Dal' 1882: 114). Pritom Dal' značenje riječi *Rus* tumači kao “svijet, bijeli svijet”, a *na rusi* kao “izložen, na otvorenu mjestu”: *Vse vyvela na rus* “otvorila je dušu, sve je izrekla” (1882: 114). U hrvatskome bi onda etnonim od *Rûs* bio *Rûs* i pridjev *rûski*, a od *Rusija* etnonim bi mogao biti *Rusijac* (usp. Sirija → Sirijac, partija → partijac), a pridjev *rûsijski* (usp. sirijski, partijski).

Prvih tritotinjak godina (od 10. do 13. stoljeća) obuhvaća razdoblje koje je u književnopovijesnome i kulturnome smislu zajedničko svim trima istočnoslavenskim narodima. S obzirom na to da se u hrvatskoj tradiciji ne uspostavlja važna kulturno-povijesna razlika između naziva *Rus'* i *Rossija*, od čega u ruskome jeziku nastaju pridjevi *rus'kij*, *russkij* (< *Rus'*) i *rossijskij* (< *Rossija*), treba posebno istaknuti kako – s obzirom na Ukrajince i Bjelorusce – pod “staroruskom književnošću” valja razumjeti upravo književnost Kijevske Rûsi. Pritom sami Rusi (Velikorusi) rado izjednačuju rečene nazive u tome smislu da im “staroruski” znači “neki prijašnji ruski”, a “*Rus'*” – “neka prijašnja Rusija”. Tako pojmovi “Stara Rûs” i “stara ruska književnost” obuhvaćaju, u skladu sa sadašnjim ruskim stajalištem (koje u pravilu prihvaća i međunarodna slavistika), razdoblje od 10. do 17. stoljeća iako se u međuvremenu – negdje od kraja 13. stoljeća – već počeo oblikovati ukrajinski (“maloruski”) i bjeloruski kulturni, jezični i nacionalni identitet. Nije dakle posve jasno koliko za Ruse (Velikorusce) izraz “staroruski” znači ujedno i “ukrajinski” odnosno “bjeloruski”⁴.

Kultura Kijevske Rûsi doseže u 11. i 12. stoljeću, kada nastaju *Slovo o Zakonu i Milosti* (*Slovo o Zakoně i Blagoděti*, između 1037. i 1050) te *Slovo o vojni Igorevoj* (*Slovo o pl'ku Igorevě*, najkasnije 1187. ili početkom 1188) najvišu točku svojega razvitka. Spomenuta djela, zajedno s drugima iz toga razdoblja (*Pouka djeci* – *Poučenie čadomъ* – Vladimira Monomaha, *Povijest minulih godina* – *Pověst vremjanъnyhъ lětъ*, života Borisa i Gleba, propovijedi Kirilla Turovskoga), nisu samo izvorna, nego i vrhunska dostignuća staroruske (kijevskoruske) književnosti. *Slovo o vojni Igorevoj*, na primjer, ni nakon više od osamsto godina postojanja nije izgubilo ništa od svoje umjetničke uvjerljivosti, pa je u tome smislu jedinstvena pojava u kontekstu svih slavenskih srednjovjekovnih književnosti. Slično je i s drugim umjetničkim područjima iz vremena Kijevske Rûsi – arhitekturom (npr. kijevska stolna crkva Sv. Sofije, Zlatna vrata i dr.), slikarstvom (ikone, freske, mozaici), draguljarstvom, pa čak i sa skulpturom, glazbom ili pak umjetnošću šivanja.

Većina staroruskih pisaca pripadala je svećeničkomu staležu. Otud su potekli ljetopisci, hagiografi, pisci poslanica i propovjednici poput Ilariona, Nikona, Nestora, Kirilla Turovskoga, Klimenta Smoljatiča i mnogih drugih. Time se donekle objašnjava slaba razvijenost svjetovne književnosti, odnosno njezina usmjerenost na teme nacionalne, državne i crkvene konsolidacije. Književnost Kijevske Rûsi ne poznaje “gradsku (birgersku) književnost” (iako je Stara Rûs bila poznata kao “ze-

⁴ Ovdje se nazire svojevrсна političkopovijesna i kulturnopovijesna manipulacija imenom, tj. hegemonijsko prisvajanje imena od strane brojnijega i jačega naroda. Ali nije nimalo jednostavno utvrditi stupanj te manipulacije/hegemonizacije. Pritom treba imati na umu da su na ruševinama Kijevske Rûsi nastale dvije nove države – Velika Moskovska Kneževina i Velika Litavska Kneževina, koje su podijelile i pregrupirale Istočne Slavene: u Moskovskoj se Kneževini formirao ruski narod, a u Litavskoj – ukrajinski i bjeloruski (Židlický 1975: 406).

mlja gradova”), ljubavni roman, avanturističku pripovijest.⁵ Ta je područja donekle pokrivaio folklor, a on je bio pod snažnim udarom službene crkvene ideologije. Ovdje je važno uočiti da “estetsku funkciju” u književnosti Kijevske Rûsi vrše uglavnom ne-kršćanske (ne-religijske) sfere, npr. i dalje živa neznabožačka (pretkršćanska) mitologija, usmeno stvaralaštvo i folklor. Stoga se može reći da je dominantna zastupljenost folklorno-usmenih elemenata u *Slovu o vojni Igorevoj* jedan od glavnih nositelja “estetske funkcije” toga remek-djela.

Kršćansko-feudalna ideologija srednjega vijeka zasnovana je na vjeri u postojanje dvaju svjetova – gornjega (nebeskoga) koji je vječan i prekrasan te donjega (zemaljskoga) koji je prolazan i trnovit (“dolina suza”). Otud crpi smisao srednjovjekovni simbolizam: on iza svake životne pojave ili događaja (biljke, životinje, prelijetanja kometa, pomrčine Sunca, suše, vojne pobjede ili poraza) vidi neko drugo, dublje, simbolično značenje. Tu se otvara prostor za srednjovjekovni “misticizam”, odnosno za potrebu da se “iskuša nadiskustveno” (zbog čega se srednjovjekovna svijest rado predaje čudesima, vizijama, snovima, proročanstvima, čaranju). No za razliku od simbolizma 20. stoljeća srednjovjekovni je simbolizam, kako zapaža Andrej Nikolaevič Robinson u svojoj knjizi *Književnost Stare Rûsi u književnome procesu srednjovjekovlja* (1980), težio određenosti, razumljivosti i sintetskoj sjedinjenosti svih svojih predodžbi, odnosno njihovoj društvenoj relevantnosti.

Dakako, taj je simbolizam bio u bitnoj sprezi, a ne u suprotnosti, s drugim važnim aksiomom srednjovjekovnoga gledanja na svijet – realizmom. Stvar je u tome da simbolizam čini onu sponu koja je potrebna da bi se povezale, pa i poistovjetile, sfera “objektivne” stvarnosti i sfera svijesti. Tako i prividni predmeti preko simbola dobivaju status realnih. Srednjovjekovni se realizam očituje u nemogućnosti pisca da izmišlja (stvara) svoje likove i događaje. On samo reproducira ono što se dogodilo ili pak ono što je tradicija već utvrdila kao činjenicu. Svakako treba istaknuti da ruska književnost nije sve do 17. stoljeća poznavala ni priznavala izmišljenih (uvjetnih) imena!

S načelom realističnosti u najužoj je vezi i srednjovjekovni historizam. Nema dvojbe da je upravo kršćanstvo donijelo, a u određenome smislu i nametnulo, ne samo ideju općega povijesnoga razvitka i povijesnoga cilja čovječanstva (“povijest spasenja”) nego isto tako i ideju povijesne sudbine (mjesta i uloge) pojedinih naroda. Staroruska je književnost, možda više nego druge slavenske sredine, u problemu povijesti odmah prepoznala jednu od svojih dominantnih tema. Prema Dmi-

⁵ No najnovija otkrića tzv. brezovih zapisa (*berestjanye gramoty*) upućuju na bogatu pismenost povezanu sa svakodnevnim životom – trgovinom, domaćim poslovima, bračnim odnosima, tužbama i sl. To se osobito tiče “aristokratske republike” Novgoroda Velikoga, koji je kao srednjovjekovna državna tvorba umnogome sličio našoj Dubrovačkoj Republici – premda je Dubrovačka Republika nastajala nekoliko desetljeća prije nego što je Novgorodsku Republiku pripojila Moskovska Kneževina.

triju Lihačevu, upravo je kultura Kijevske Rûsi stvorila nov povijesno-priповјedni žanr – ljetopis, koji nije poznavala bizantska književnost i koji je postao jedan od najplodnijih žanrova cjelokupna književnoga razvitka od 10. do 17. stoljeća.

Rečenim aspektima srednjovjekovnoga svjetonazora treba dodati i etiketnost (ceremonijalnost) koja je povezana s hijerarhijsko-staleškom organizacijom feudalnoga društva. Pripadnik pojedinoga staleža treba se ponašati u skladu s normama (kanonima) i običajima što karakteriziraju njegov stalež (npr. vojnički, redovnički, plemićki). Na tome je zasnovana srednjovjekovna težnja prema obrednosti, odnosno prema stvaranju utvrđenih, kanonskih oblika ponašanja ne samo u svaganjanju životu nego i u književnosti. To je omogućivalo da se gotovo mehanički prenose određene forme (segmenti) iz jednoga djela u drugo. Na primjer, opis sveca bit će gotovo identičan u nekome žitju i u ljetopisu. Moguće je i prenošenje cijelih opisa, govora ili formula. Tako nastaje svojevrsan ornamentalizam svojstven upravo srednjovjekovlju. Krajem 14. i početkom 15. stoljeća taj će proces dovesti do procvata verbalnoga ornamentalizma poznata pod nazivom *pletienie sloves* (“upletanje riječi” ili “verbalni pletter”). On se očitovao u zasićenosti gramatičkim (sintaksnim, morfološkim, leksičkim) paralelizmima, u sinonimskim sklopovima, glasovnim podudaranjima i sl., a funkcija im je u krajnjoj liniji bila “magijska”, tj. izazivanje emocionalnih i mentalnih stanja koja transcendiraju razumsko rezoniranje (ili ga u svakome slučaju zaobilaze) (usp. Lihačev 1973: 88-89).

2. Slovo o Zakonu i Milosti

Često se susreće postavka da izvorna ruska književnost (a to, dakako, u kijevsoruškome kontekstu znači i ukrajinska i bjeloruska) započinje *Slovom o Zakonu i Milosti* mitropolita Ilariona. Riječ je o prezbiteru kojega je godine 1051. Jaroslav Mudri, veliki knez kijeviski, postavio za kijeviskoga mitropolita. Važnost toga čina sadržana je u činjenici da je Ilarion u tada gotovo već tričetvrtstoljetnoj povijesti kijeviske (staroruske) crkve bio prvi domaći mitropolit. Dotad su naime tu čast obnašali grčki svećenici, koji su, dakako, zastupali interese bizantske crkve odnosno države. Značenje Ilarionova izbora za kijeviskoga mitropolita nije umanjeno ni činjenicom da je nakon smrti Jaroslava Mudroga na mitropolitsko mjesto opet, zbog pritiska iz Carigrada, izabran Grk.

Kao i Crnorizac Hrabar u svojem traktatu *O pismenima* tako i Ilarion u svojem *Slovu* zastupa stav o načelnoj – kršćanskoj – ravnopravnosti svih jezika i naroda. No Ilarionovo *Slovo* – u skladu s osobitom namjenom i s obzirom na specifičan kontekst – sustavno razvija svojevrsnu kršćansku interpretaciju svjetske i ruske povijesti.

Opće značenje *Slova o Zakonu i Milosti* za istočnoslavenska plemena (poslije – narode) ogleda se u osvješćivanju i isticanju kristijanizacije kao prijelomna trenut-

ka u životu Kijevske Rûsi. *Slovo* je upravo i komponirano na način da teologijski i logički osigura povijesno mjesto “novim narodima” (u danome slučaju “ruskomu”).

S kompozicijskoga se stajališta u tome “uzorku retoričke propovijedi” (Toporov 1988: 3) jasno izdvajaju tri dijela.

U prvome Ilarion, polazeći od Ivanova evanđelja (“Uistinu, Zakon bijaše dan po Mojsiju, a milost i istina nastala po Isusu Kristu”; Iv 1,17), antitetičkim postupkom suprotstavlja *Stari* i *Novi zavjet* odnosno *zakon* i *milost* (*zakonъ* i *blagoděmbъ*).⁶ S prvim je povezan judaizam, ropstvo, tama (ili slaba mjesečeva svjetlost), vremenitost (prolaznost), materijalnost, a s drugim – kršćanstvo, sloboda, (sunčeva) svjetlost, vječnost, duhovnost. Pritom je antitetička inercija *Slova* (npr. Mojsije – Krist, zakon – milost i dr.) relativizirana time što se npr. ropstvo i sloboda, koji bi očito trebali biti shvaćeni kao komponente globalne opozicije *Stari zavjet* – *Novi zavjet*, ilustriraju primjerima iz *Staroga zavjeta* (Hagara kao ropkinja – Sara kao slobodna; Jišmael kao rob – Isak kao slobodan). To znači da Ilarion, iako suprotstavlja *Stari* i *Novi zavjet* odnosno judaizam i kršćanstvo, zapravo ne isključuje iz *Novoga zavjeta* i kršćanstva *Stari zavjet* i povijesno-teologijsko značenje judaizma. Uostalom, isključivanje *Staroga zavjeta* bilo bi i s teologijskoga i s praktično-kršćanskoga stajališta posve neopravdan i nekorektan čin.

Ilarion se pokazuje kao izvrstan poznavatelj *Biblije*, koji se slobodno i stvaralački služi starozavjetnim i novozavjetnim situacijama, slikama i simbolima – da bi u efektivnim paralelizmima razvio svoju ideju povijesti ljudskoga spasenja i kršćanske aksiologije. Osobito je dojmljiv sustav sintaksnih, slikovnih i ritmičkih paralelizama kojima se pokazuje istodobna punina Kristove ljudske i božanske naravi:

Kao čovjek, dakle, utrobu majčinu pritiskaše,
i kao Bog izide, djevičanstva ne povrijedivši.

.....

Kao čovjek povijen bje u pelene,
i kao Bog kraljeve zemljom vođaše.

.....

Kao čovjek u lađi spavaše,
i kao Bog zaprijeti vjetrovima i moru, i poslušaaše Ga.
I kao čovjek za Lazarom zaplaka,
i kao Bog uskrisi i od mrtvih.

(Ilarion 1999: 20-22; *Slovo*)

⁶ U svojoj knjizi *Struktura umjetničkoga teksta (Struktura hudožestvennoga proizvedenija)* Jurij Lotman razmatra *Slovo o Zakonu i Milosti* kao splet triju opozicijskih razina: prva razina sadrži opreke *sloboda* – *ropstvo*, druga *kršćanstvo* – *neznaboštvo*, a treća *novo* – *staro* (Lotman 1998: 76-77). *Slobodu* pritom zastupaju Sara i Izak, a *ropstvo* – Hagara i Jišmael. *Kršćanstvo* utjelovljuju Krist, raspeće i kršćanske zemlje, dok se *neznaboštvo* povezuje s Izakom, gozdom kod Abrahama i Judejom (?!). *Novo* pak upućuje na nove kršćane i Rûs, a *staro* na stare kršćane i Bizant. “I sve se to zajedno smješta u antitezi ‘Milost – Zakon’” (1998: 76).

Već u prvome dijelu svojega *Slova* Ilarion aktivira opreku koja će mu poslužiti kao osnova za drugu fazu izgradnje teksta. Riječ je o opreci *nacionalno – univerzalno*. Prema Lihačevljevu zapažanju – svjetsku povijest Ilarion vidi kao postupno širenje kršćanstva na sve narode svijeta, među njima i na Ruse (shvaćene kao žitelje Stare odnosno Kijevske Rûsi). Dok je *Stari zavjet* (odnosno judaizam) bio ograničen na jedan (izabrani) narod, *Novi zavjet* otvara se svim narodima. I kao što novo vino traži nove mješine (Mt 9,17; Mk 2,22; Lk 5,38), tako i novi nauk traži nove ljude. Tu Ilarion oštro nastupa protiv ideje “bogoizabranosti” jednoga jedinoga naroda, što onda implicira i poricanje ideje “svetih jezika” – koji bi, više nego drugi, bili pogodni za bogoslužje. (Riječ je o tzv. teoriji trojezičnosti prema kojoj su pravo na bogoslužje i “knjižnost” imala samo tri jezika – grčki, latinski i hebrejski.) Na taj način Ilarion slijedi braću Ćirila i Metoda u težnji da se kršćanstvo prihvaćanjem novih jezika otvori i poganima (novooobraćenim narodima) te im tako raskrili vrata povijesti.

Dok prvi dio *Slova* govori o svjetskoj (univerzalnoj) naravi kršćanstva i o njegovoj kvalitativnoj (“milosnoj”) prednosti nad “zakonom” i judaizmom, a drugi dio o (staro)ruskome uključivanju u svjetsku kršćansku zajednicu, treći se dio usredotočuje na slavljenje “prosvjetitelja” i pokrstitelja Stare Rûsi – novgorodskoga i kijevskoga kneza Vladimira (Volodimira) I. Svjatoslaviča (oko 962-1015). Ilarion ističe kako je Vladimir I. imao slavne prethodnike – Igora i Svjatoslava – koji su i prije uspostavljanja kršćanstva bili poznati diljem svijeta. Time se hoće reći, prema Lihačevljevu zapažanju, da je moćni Vladimir I. prihvatio kršćanstvo slobodnim izborom, a ne zbog bilo kakve prisile. Veliki je kijevski knez u tome smislu jednak rimskom caru Konstantinu Velikom koji je u svoje vrijeme proglasio kršćanstvo državnom religijom. Ovdje se Ilarion suprotstavlja Grcima, koji su sebi pripisivali zaslugu za pokršćavanje “barbarskoga naroda”. Štoviše, Ilarion se – polazeći od Vladimirovih povijesnih zasluga i osobnih vrlina – zalaže za njegovu kanonizaciju. Time bi se potvrdila potpuna emancipacija i (staro)ruske crkve i (staro)ruske države.

U završnome dijelu, posvećenu Vladimirovu sinu Jaroslavu Mudromu (oko 978-1054), Ilarion ističe ne samo kontinuitet Jaroslavljeve crkvene i političke djelatnosti nego i njegov doprinos razvitku kršćanstva u Rûsi – ponajprije izgradnji prekrasnih crkava u Kijevu (po uzoru na one konstantinopolske).

S motrišta kompozicije i argumentacije, ali isto tako i uporabe tropa i govorničkih figura, *Slovo o Zakonu i Milosti* privlači i danas čitateljsku pozornost – ne samo kao dokument koji živo kazuje o ključnome trenutku staroruske religijske i političke povijesti nego i kao primjer vrhunskoga retoričkoga umijeća, neagresivna patriotizma, duboka teologijskoga promišljanja i polemičke nadarenosti.